

Պ Ե Մ Ք Ե Ր

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԵՆ

ԳԱՀԻՐԵ

Տպարան «ԹՈՒՍԱԲԵՐ»

1949

Ի Ց Ւ Շ Ա Կ Մ Ո Բ Ո ՛
Զ Ա Ր Ո Ւ Հ Ի Լ Ա Զ Ե Ա Ն Ի
Ե Խ Ի Բ Յ Ե Ր Ը Շ Ա Կ Ա Վ Ա Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Ի Ն

Միքայելի, Թաճայելի, Դեղզի, Հովհաննի,
Գայիսելի, Սարենիլի և Դմառիլի, որոնք հանդակ-
ուեցան 1915-ին, Երգնական առաջտոքեան
օրերուն:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նախառայիկա մեր լոյս բնծայած «Յեղափոխական Դէմքեր» գործը զերմ ընդունելութեան արժանացաւ։ Այժմ կը նրանցակենք անոր յաջորդը՝ «Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն»։

Ներկայ հակորին մէջ տեղ գտած են Կոմիտասի, Գրիգոր Զօհ բապի, Զօրավար Նաղարբեկեանի նման դեմքեր, որոնք՝ առանց յեղափոխական ըլլալու՝ հայ ժողովուրդի ազգային զարօնիքն եւ ազատագրական պայքարին մէջ բացառիկ տեղ մը կը գրաւեն։

Իրականութեան մէջ հայ յեղափոխական շարժումը հոմանիք դարձաւ հայ ազատագրական շարժումին, որ իր լրումին դեռ հասած չէ։

Այդ պայքարի դերակատար երուն կեանքը ներկայացնելը մենք նկատեցինք լաւագոյն միջոցը՝ ծանօթանալու մեր մօսիկ անցեալի դեպքերուն եւ ըմբռնելու համար եռուրիւնը այդ շարժումին, որ կը բխի մեր ազգի ու հայրենիքի իրական պայմաններէն։

Մեր նպատակը եղած չէ միայն երախտագիտական տուրք մը տալ հայդուկներու, մատուրականներու, գործիչներու, որոնք չխնայեցին իրենց արիւնը եւ տաղաւոր՝ ի փառս հայրենիքին։

Հայ ազատագրական շարժումը պետք չէ, որ ընդհատուի եւ վերածուի միջազգային պրոլետարիատի յեղափոխական շարժումին։

Չեմք հաւատար, որ մօսիկ ապագային գայլն ու գառը միասին պիտի արածին։ Պատմութեան անողութ դասն է՝ կ'ապրին այն ազգերը, որոնք արի են, գիտեն պատասխանուիլ եւ աւելի խիստ հարուածներով փոխադարձել թշնամիին։

Դեռ ամբողջացած չէ մեր հայրենիքի հողահաւաքումը, ազգահաւաքումը։ Հայաստան հազիւրեկ կիսանկախ վիճակ մը ունի։

Ազգային յողբարակներ կ'ապահովուին երբ զանգուածներ

կը տպորուին այդ գաղափարականով. Սփիւռքի հայութիւնը պիտի գիտնայ. որ իր պայքարին ունենդիր է նաև Հայութիւնի հայութիւնը.

Արտասահմանի ազատ երկիրներուն մեջ ապրող մեր հին ու նոր սերունդները պիտի մտահոգուին ոչ միայն ազգապահպանումով, այլեւ պիտի գիտնան գաղափարական նուանումներ ու յաղթանակներ ապահովել.

Ահա այս մտահոգութիւններով է, որ մենք օգտակ սր նկատցինք տալ Հայ Ազատագրական Շարժումին մասնակցած եւ կամ զեկավար դեր ստանձնած դեմքերու կեանքն ու գործը.

Զանացինք նիւթը դասաւորել այնպէս. որ ընթեցողը նոյն ատեն հիեսեւի պատմական դեպքերու յաջորդականութեան եւ գաղափարներու զարգացման.

Այս հատորին մեջ աւելի լայն տեղ տուինք դեմքերու պատկերացումին. Ամբողջական համարական գործ մը տալու համար, պրացտեցինք եւ գտանք յուշերէ բեկորներ եւ ո բիօներու կարծիքներ. Այնքան ալ հետ ածխատանք մը չեղաւ այդ. ամեն մեկ դեմքի համար տրուած աղբիւրներու ցանկը կազմեցինք, աչք անցընելով բազմաթիւ գիրքեր, պարբերականներ ու որաբերքեր.

Մեր այս ածխատանքը կը նկատենք համեստ տուրք մը՝ Հայ Ազատագրական Շարժումին, որուն լրիւ յաղթանակին համար վերապրողներս պետք է որ տանք, ինչպէս մեր երակներու արիւնը, այնպէս եւ մեր մտաւոր նիզը.

ԳԱԲՐԻԵԼ ԼԱԶԱՐ

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԻԳԱԼԵՍՆ

Փորթուգալեան հայ յեղափոխական շարժման առաջին ուսհվիրան է, գաղափարապաշտ պոլսեցի մտաւորական մը, որ, երթալով հայկական գաւառներ, ստրկութեան լուծին տակ տառապող իր ժողովուրդին արիութիւն ներշնչեց, ըմբռստութիւն քարողեց. Տասնեակ մը տարի, Վանի մէջ իբրեւ կրթական

մշակ դաստիարակեց ազատախոհ սերունդ մը, եւ երբ հարկադրուեցաւ արտասահման ապաստանի, Փորթուգալեան իր «Արմէնիա» յով դարձաւ դրոշակիրը ազատագրական շարժման.

Ան ծնած է Պոլսոյ Գում Գափու թաղը 1848 Հոկտեմբեր 9ին, Հայրը սեղանաւոր էր, բայց, իբրեւ ուսումնասէր անձ, ունէր կոկիկ գրադարան մը,

որմէ պիտի օգտուէր զաւակը:

Փորթուգալեան կը յաճախէ իր թաղի Մայր Վարժարանը, Աղգային Սահմանադրութեան շրջանն էր. Սահմանադրական Արարմինը իր նիստերը կը գումարէր վարժարանին մէջ, այն ատեն ուսանսղները կը փոխադրուէին շրջափակի Ս. Խաչ եկեղեցին: Մ. Փորթուգալեան կ'երթար անկիւն մը և յուղումով կը լսէր վիճաբանութիւնները պահպանողական և յառաջդիմական հոսանքներուն միջեւ:

Պահպանողականները իրենց ձեռքը կ'առնեն Մայր Հայութանք ու Եղեղեցին. Փորթուգալեան 1862ին կ'անցնի Ասմաթիոյ Ս. Սահակեան դպրոցը. ուր սահմանադրականները կը վարէին թաղային գործերը.

Սահակեան վարժարանէն շրջանաւարտ ելլելէ ետք, ատեն մը գրավաճառ թղթավահասոի մը մօտ կ'աշխատի. 1859ին կը մեռնի հայրը, 1865ին կը կորսնցնէ նաև մայրը 1867ին կը մանէ ուսուցչական ասպարէզ: Նախ երկու հաւուստ հայերու զաւակներուն դասեր կուտայ. Յաջորդ տարին կը ձեռնարկէ. ուրիշներու հետ ընկերակցաբար, հիմնելու հրատարակչական ընկերութիւն մը և կը թարգմանէ Ա. Տիկին «Տիկին Մոնսորոն»: Այս շրջանին է. որ իզմիրի Տէտէեան տպարանը սկրսած էր թարգմանչական ընդարձակ գործունէու թեան մը:

Սահմանադրական շարժումը յաղթանակած էր Պոլսոյ մէջ: Մասնաւոր հաւաքոյթներու և մամուլի մէջ գաւառը հետաքրքրութեան առարկայ կը սկսի դառնալ. Փորթուգալեան կ'ուզէ գործել երկրի մէջ. չուտով իրեն կը ներկայանայ այդ առիթը: Պոլսերն ակ եւգոկիացիներու կողմէ 1867ին իբրեւ ուսուցիչ կը զրկուի եւգոկիա «Ոսկեան ձեմարան»ը, որ փայլուն անունով խելճ վարժարան մըն էր:

Եւգոկիոյ մէջ աղա գասակարգը վաստուած էր քմահաճօրէն վարելու դպրոցն ու Եղեղեցին Փորթուգալեան կը բարեկարգէ դպրոցը ու նոյն ատեն կը ջանայ օրինաւոր ազգային մարմիններ կազմել

1869ին Պոլսոյ մէջ «Անձնուէր» անունով ընկերութիւն մը հիմնուած էր. գաւառացի պանդուխտներուն կիրակի օրերը ազգային պատմութիւն, հայերէն լեզու կ'ուսուցանէին: Հոնկէ հասած աշակերտներ Սերաստիան դարձուցած էին «Անձնուէր»ին Փորր Հայքի կեդրոնը: Սերաստացիներ կը դիմեն Փորթուգալեանին և անոր միջոցով Եւգոկիոյ մէջ ալ մասնաճիւղ մը կը բանան: Շուտով կը սկսի ոգերութիւն: Խրիմեան Հայրիկ, որ Պոլսոյ պատրիարք եղած էր քաջակարական կոնդակ մը կը դուրէ Եւգոկիոյ «Անձնուէր»ին: Ժողովուրդը չափազանց գոհ էր Փորթուգալեանէն: Բայց աղաները զի՞նք իբրև խռովարար կը ներկայացնեն կառավարութեան: Կուսակալը, քննելով խնդիրը. արժէք չի տար ամբաստանութեան: Յաջորդ տարի աւելի կը

սաստկանան թաղային կոխները, աղաները իբրեւ յեղափոխաւ կան մատնանշելով Փորթուգալեանը, զինք ձերբակալել կուտան։ Դպրոցի բարձրագոյն դասարանի աշակերտաները, ի պաշտպանութիւն իրենց ուսուցչին, ցուցեր կ'ընեն։

Փորթուգալեան, առժամեայ արձակուրդէ մը օգտուելով, կը վերադառնայ Պոլիս, Խրիմեանի հրաժարումէն ետք Վարժապետ եան պատրիարք կ'ընորուի 1874ին։ Նոյն տարին Փորթուգալեան խմբագիր կը դառնայ «Ասիա» թերթին, որ նախ շաբաթը երիու անգամ, յետոյ՝ ամէն օր կը հրատարակուէր, Անարժան եկեղեցականներու կրօնական ժողովին մասնակցութեան առ թիւ, «Ասիա» պայքար մղեց. Պարոնեանի «Թատրոն» և «Ասիա» խայանուեցան կառավարութեան կողմէ, Պատրիարքարանի միջոցաւ ներկայացուած դիմումի մը հետեւանքով։ Երբ Ներսէա պատրիարք թելադրեց իրեն ներողութիւն խնդրել կրօնական ժողովէն, Փորթուգալեան պատասխանեց. «Լաւագոյն կը համարեմ գրիչս կոտրել մէկդի նետել, քան թէ շարունակել գրել շողոբորթութեան մէջ զայն թաթիւելով»։

Խրիմնան, իբրեւ քարոզիչ Դուզկունճուքի, տեղւոյն վարժարանին մէջ այցելու ուսուցչի պաշտօն կուտայ Փորթուգալեանի, որ նոյն ատեն կ'աշխատակցէր կ Փանոսեանի «Մանզումէ» թերթին և ուր կը պահանջէր տարածել աշխարհիկ լեզուն, երեսփ. ժողովին մասնակցելու հրաւիրել բոլոր յարանուանութիւնները, բողոքական թէ կաթոլիկ. անոնց ձգելով իրենց կրօնական գործերուն յանձանձումը։ Կը գործակցէր նաև կովկասի «Մեղուսին նորայր և Հրահիեր ծածկանուններով»։

1875ին թիֆլիսի գերասան Միհրդատ Ամերիկեանց Պոլսոյ մէջ կը չիմնէ «Շար Կարծեաց» շաբաթաթերթը՝ իր յոյսը գնելով կովկասահայերու քաջալերութեան վրայ։ Գործը շուտով կը ձախողի, բայց այդ թերթը պատճառ կ'ըլլայ. որ Մ. Փորթուգալեան ծանօթանայ «Մշակ»ին ու անոր խմբագրին։

1876ին Արքիար Արքիարեան իր քանի մը դասընկերներով կը հիմնէ «Արարատեան» ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր դպրոցներ բանալ Հայաստանի մէջ և հոն ուսուցիչներ դրկել Նախաձեռնող խանդավառ ուժերէն կ'ըլլայ Մ. Փորթուգալեան, որու միջոցով ձեռնարկին կը միանայ նետեւ Մ. Զերազ։

Թիֆլիսաբնակ քանի մը արեւմտահայեր Փորթուգալեանին կը գրեն, թէ Դ. Արծրունին կը գնահատէ իր յօդուածները և կը թելադրեն իրեն անցնիլ կովկաս և ծանօթանալ «Մշակ»ի

խմբագրին. Այսպէս՝ 1876 Յունիսին ան կ'երթայ Թիֆլիս, ուր Գ. Արծրունիի հետ կը մշակեն «Արարատեան» ընկերութեան ծրագիրը։ Հիմը կը դրուի արեւելահայերու և արեւմտահայերու առաջին սերա գործակցութեան, նպատակ ունենալով Հայաստանի մէջ դպրոցներ ու վարժապետանոց մը բանալ և արդիական ոգիով դաստիարակել նոր սերունդը։

Փորթուգալեան քանի մշ չարաթէն կը վերադառնայ Պոլիս, Խրեն աջակից կ'ունեայ Մ. Զերազը «Արարատեան»ի ընդհ. ժողովը կ'ընդունի անոր բերած առաջարկները։ Գործունէութեան կեդրոն կ'որոշուի Վան, Դժնդակ պարտականութիւն մըն էր երթալ գաւառ, որ զուրկ էր հալզորդակցութեան միջաներէ։ Փորթուգալեան կը ստանձնէ այդ առաքելութիւնը և 1876ին, յուղիչ ողջադուրումներէ ետք. կը մեկնի Վան։ ճամբուն վրայ կը հանդիպի Սամսոն, Եւգոկիա, Սերաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ։ Զորս ամիսէն կը հասնի Վան։ երբ սկսած էին, Պալբաններու մէջ. Պուլկարիոյ և Սերպիոյ ապստամբութիւնները և կը սպասուէր ոռուսական միջամտութեան։

Մ. Փորթուգալեան կը ձեռնարկէ մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու երկիրը, կեդրոնին ներկայացնելով Վասպուրականի գիւղերուն տնտեսական, առողջապահական, բարոյական վիճակը։ Ռուսեթուրք պատերազմին հետեւանքով Փորթուգալեան կը ստիպուի գաղրեցնել իր գործը և անցնիլ Թիֆլիս։ ուր կը ստան յ Գ. Արծրունիի աջակցւթիւնը «Արարատեան»ի համար։ Կը ծանօթացնէ անոր Արիիարեանը, որ Հայկակ ստորագրութեամբ կը սկսի կանոնաւորաբար աշխատակցիլ «Մակարն», Փորթուգալեան Պոլիս կը դրկէ ն. Տէր Նիկողոսեանցի «Մարենի կեղուց» Ա. տարին, որ աւելի ուշ, այդ շարքին միւս գիրքերուն հետ Պոլիս տպագրուելով, «Արարատեան»ի կը բերէ սարեկան 400 սոկիի զուտ շահ մը։

1878ին, պատերազմը ա. արտելէ ետք, Փորթուգալեան կը վերադառնայ Պոլիս, ուր հայկական հարցը կ'անցընէր յուղումնալից շրջան մը. Մանաւանդ Պերինի դաշնագրէն ետք. ամէնքը կը զգային, որ հայ ժաղովուրդը իր սեփական ճիգով ուժ կուտակելու էր մասնաւորաբար երկրին մէջ։

Այլեւս վերջ գտած էր ուսումնասիրութեան շրջանը. 1878ին Փորթուգալեան որոշ ծրագրով մը կ'երթայ Վան։ Հոն կը բացուի վարժապետանոցը. ուսումնական չորս տարուան շրջանով մը. կը հրաւիրսւին կարող ո. սուցիչներ, աշակերտներ կ'առնը-

Եին Հայաստանի բոլոր վայրերէն։ Գործը կ'ունենայ յաջող ընթացք։ վարժապետանոցը լաւ կազմակերպուած էր, հետեւողութեար եւրոպական նման հաշուատութեանց, ինչպէս կը վկայէր էրնէսթ Շանթըր Ֆրանսայի կրթական նախարարութեան քըն-նիշը։

Այս արդիւնքը ձեռք բերուած էր որովհետեւ Պոլսոյ մէջ Արարատեան Կովրոցասիրաց-Արեւելեան և Կիլիկիան Ընկերութիւնները միանալով կազմակեր զած էին Միացեալ Ընկերութիւնի Հայոցը, որուն Թիֆլիսէն կ'աջակցէր նաև Գ. Արծրունի։

Պոլսոյ քաղաքական պայմանները սակայն կը փոխուին աստիճանաբար։ կը հանանգուի փակել և կը փակուի վարժապետանոցը։ 1881ին ետ կը կանչուի Փորթուգալեան։ կը տեսնուի Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքին հետ, կը հերքէ իր դէմ եղած մեղադրանքները ու այս անգամ կը մեկնի Վան և, առանց Միացեալ Ընկերութեան աջակցութեան, իր սեփական ջանքերով կը հիմնէ հոն Կեդրոնական վարժարանը, որ շարուն կութիւնը կը կազմէ վարժապետանոցին։ Խրիմեան ևս վերադարձած էր Վարագ և կոչով մը հրաւիրած Վասպուրականցիները՝ աջակցիլ նորաբաց ուսումնարանին։

Մինչեւ 1885 կը շարունակուի գպրոցը։ Մ. Փորթուգալեանի շունչին տակ կը հասնի երիտասարդութիւն մը, որ հետագային այդ յրջանին մէջ նոր կեանք մը պիտի ստեղծէր։ Այդ երիտասարդներէն էին Յովինանէս Ագրիշասեան (յեղափոխութեան շրջանի առաջին նահատակը), Մ. Թէրլէմէզգեան (արմենականներու պետը), Գաբրիէլ Նաթանեան, Փ. Թէրլէմէզգեան, Գ. Բաղէշցեան, Էյանձեան, Ալլանական ևն.։

Ո. սուցչական ասպարէզէն դուրս, Փորթուգալեան մօտէն կը հետաքրքրուի ժողովրդական դասով, կը կազմակերպէ կիրակնօրեայ դասախոսութիւններ աշխատաւոր մարդոց համար։ կը հաստատէ լսարան մը, հայրենաշունչ ճառերով կ'ոգեւորէ ազատ խօսքի կարօտ հասարակութիւնը։

1885ին Պոլսոյ կառավարութիւնը այլեւս հաշտ աչքով չի նայիր Հայաստանի մէջ սկսած կրթական վերածնունդին։ Մայրաքաղաք կանչել կուտայ Փորթուգալեանն ու Խրիմեանը։ Սուլիան Համբատ կը սկսէր իր ծրագրած հայահալած քաղաքականութեան։

Մ. Փորթուգալեան, որուն համար անշնչելի դարձած էր

Պոլիսը, կ'անցնի Մարտէյլ, ուր կը հիմնէ «Արմէնիա»ն, «մեր հարստանարուած հայսստ սնցի եղբայրների դրութիւնը աշխարհանոչակ գարձնելու, արտասահմանեան հայերի ուշադրութիւնը անոնց վրայ հրաւիրելով աջակցութիւն խնդրելու, մեր գաղափարները հայ ժողովուրդին մէջ տարածելու և երկար ժամանակեայ աշխատութեամբ և ուսումնասիրութեամբ մեր ստացած փորձառութեանց արդիւնքներին համեմատ գործելու նպատակ» («Արմէնիա»ի յութար 1885—86 յառաջաբան)։

Օտարութեան մէջ նոր կեանք մը կը սկսի Մ. Փորթուգալեան, նուիրուելով ամբողջովին «Արմէնիա»ին, իր և համակիրներու ջանքերով 1886ին կազմուած «Հայոց Հայրենասի, ական Ընկերութիւնը» լայն գործունէութիւն մը չ'ունենար։ Իր հետ բանակցութիւններ կը վարին Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիր երիտասարդները, որպէսզի «Արմէնիա»ն իրենց օրկանը դառնայ, Փորթուգալեան չի համաձայնիր և հնչակեան լիար Նազարէկ թոռոցիկով մը զի՞նք «հայակեր գամելիոն» կ'անուանէ։

Վանի մէջ յեղափոխական խմբակ մը կը կազմուի «Արմէնիա»ի մօտիկ աշխատակից, Աւետիսեանի ջանքերով։ Կազմակերպութեան անդամները կը կոչուին «Արմէնականներ», որոնք 1895ին զէն ի ձեռին միանալով հնչակեան եւ դաշնակցական մարտիկներուն, կը նահատակուին Վանէն Պարսկաստան երկարող ճամբուն վրայ։

Մ. Փորթուգալեանի հիմնական միտքերը հետեւեալ կերպով կարելի է ամփոփել։ — Հայութիւնը իր վերածնունդին համար իր առջեւ ունի բազմատեսակ արգելքներ։ անհրաժեշտ է նախ պայքարիլ տգէտ կղերականներու, աղաներու կամայականութեան և գիւղացիութիւնը շահագործող վաշխառուներուն զէմ։ Միւս կողմէն պաշտպանուիլ թալանի, ջարդի և կեղեցումի զէմ։ Հայաստան չի կրնար մինակը վերականգնիլ, արտասահմանի մէջ ցրուած հայութիւնը օգնութեան փութեալու է անոր։ Անարժէք են ցրուած ոյժերը, պէտք է կազմել հզօր գաղթային միութիւն մը, որ երաշխիք դառնայ ազգային դատի յաջողութեան, Քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին՝ Միացեալ Նահանգները բնակող իրլանտացիներու միութիւնը շատ աւելի օգտակար եղաւ այդ թշուառ երկրին, քան երկու հարիւր տարուան զուտ տեղական բնոյթ կրող աշխատանքը։

Մ. Փորթուգալեան խոր դժգոհութիւն ունէր հայ հոգեւո-

րականներու և հայ հարուստներուն հանդէպ։ Առաջիններուն մասին կը գրէք. «Սովա իբր թէ կրօնասէր են, բայց չեն սոսկար, չեն խոմութիր կրօնի սրբութիւնը զոհ տալ կրօնականի պղծութեան։ Նոցա համար Յուղան ալ պէտք է. որ տա յարգելի, տա պատկառելի լինի, որովհետեւ նա ալ եկեղեցական պատօնեայ եր եւ մինչեւ անգամ Քրիստոսի ձեռնադրած մի պատօնեայ։ Իսկ հայ հարուստներու մասին կ'ըսէք. «Նրանի սպասողական դիրքի մեջ են միայն եւ պատրաս նաև կը փնռուեն ուտելու համար»։

Մ. Փորթուգալեան խորապէս կը գնահատէ յողովրդական տարրի ինքնագիտակցութիւնը և պատրաստութիւնը. «Եյդ տըխուր վիճակի մէջ քեզ կը մնայ, ո՞վ հայ ժողովուրդ, համախմբել քու մէջ գտնուած ուժերը. հաղորդակցութեան միջոցներ ստուզել շրջահայեաց խոհեմութեամբ, չընկրկիլ դժուարութիւնների առջեւ և միութեամբ զօրանալով ցոյց տալ մի օր. թէ հայ ժողովուրդը գունի մէջ է և ոչ թէ մեռած, թէ մի կենդանի ազգի իրաւունքները վերջապէս. յաղթող դուրս կուգան նոյնիսկ սուլինների դէմ, մինչեւ անգամ երբ իւր գլխաւորները ծախուած և ձեռք առնուած ալ լինին»։

Փորթուգալեանի քաղաքական համոզումները նախ չափաւոր, գրեթէ պահպանողական բնոյթ ունէին. Բայց աստիճանաբար ան իր համոզո մներով դարձաւ ապստամբութեան կողմնակից. «Թուրքիային խօսք հասկացնելու և աշխարհին ուշագրութիւնը մեր վրայ դարձնելու միակ ելքը մնացած է նիւթական ննօնւմը, հայերի բողոքը գործնական միջոցներով, ապստամբութիւն՝ բռնութեան դէմ»։ «Թուրքահպատակ ազգերէն ո՞րը, յոյնը, գարատաղին, պուլկարը և այլն կրցան ազատիլ Թուրքիայի հարստահարող լուծէն առանց արիւն թափելու».

Փորթուգալեան, իբրեւ ուսուցիչ, խմբագիր և հանրային գործիչ, աշխատեցաւ հայրենի հողին վրայ և յետոյ շարունակեց իր առաքելութիւնը արտասահմանի մէջ. Ան հանգիսացաւ հայ յեղափոխութեան նախակարապետներէն մին. Պոլսոյ մտաւորականներուն մէջ առաջինը եղաւ, որ սերս կապ հաստատեց Կովկասի հայութեան հետ և գործակցութեան ոգի մը ստեղծեց Թիֆլիսի ու Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն միջեւ։

Հայ յեղափոխութեան հիմնադիրները իրենց առաջին քայլերուն մէջ ազդուած են Մ. Փորթուգալեանի ստեղծած շարժումէն. Անոր կեանքը և գործունէութիւնը հերքումն են այն կարծիքին, թէ հայ յեղափոխութիւնը գործը եղաւ բացառաբար

ոռոսահայ մտաւորականութեան։ Պոլսոյ մէջ ծնած, դաստիարակուած երիտասարդ Փորթուգալեանը, Խրիմեանի հետ միասին, հայրենի հողին վրայ եղաւ հայ վերածնունդի առաջին առաքեալ-ներէն, մէկը անոնցմէ, որոնք յաջողեցան համահայկական գաղս-փարներու շուրջ հաւաքել արեւելահայ և արեւմտահայ երիտա-սարդութիւնը։

ԱՐԲԻՒՐՆԵՐ

ՔԱՌԱՋԱՄԵԱՅ ՅՈՒԹԵԼԵԱՆԻ Ա.ՌԹԻՒ

- Տ. Զէօկիւրեան — Կենսագրական գիծեր
Է. Ակնունի — Հանրային եսթ
Զ. Դալէմքեարիան — Մ. Փորթուգալեան
Զապէլ Եսայեան — Հայ կիոզ կողմէ
Հ. Երամեան — Վասպուրականի մեջ
Խ. Զարդարեան — Պայքարողները
Տիկ. Արշակուչի Խէոդիկ — Վերյիօւմ մը
Վ. Թէքէեան — Անձնական յիշատակներ
Գ. Խաժակ — Տոկուն մարդը
Հրանդ — Իր դաւանանքը
Միք. Նաթանեան — Յիշատակաց բովեւեն
Բ. Շահ զազ — Հայաստանի կամքը
Յ. Շահպազեան — Յոււեր անցեալեն
Յ. Շահրիկեան — Նախակարաւալեսը
Վ. Շահրիման — Մարտնչողը
Ե. Զավուշեան — Ուսուցիչը
Ա. Զշեան — Յիշողութիւններ
Տոքթ. Պազիլ Խան — Քառասուն տարի
Սիպիլ — Հերոսը
Պ. Վասիլեան — Յոբելեարը եւ «Արարատեան» ընկ. ը
Դ. Վարուժան — Ռահվիրանները
Ա. Վուամեան — Ողջոյն Սերմնացանին
Գ. Տէր-Կարապետեան — Մօսաւոր անցեալի յիշատակներեն

Քառնիկ Դիւզալեան — Մ. Փորթուգալեան (Մի էջ Յեղա-փոխական Աշխարհ Պատմութիւնից), «Վեհակ», 1936 թիւ 4.

ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ՝ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.

Դա անհատի եսի աօնը չէ։

Դա աօնն է հանրային եսի։

Ի՞նչ է հանրային գործիչը — արտամենատական դէմք, մի իս, որը մարմնացումն է ո՛չ թէ անձնական աենչանքի ու ձրգտաման, այլ խտացումը հանրային եսի, որի մէջ, ինչպէս կենդրունակէտի մէջ՝ կուտակւում են հասարա ութեան, ժողովրդի. մարդկայնութեան լաւագոյն իդէալները, խորունկ ցաւերն ու իղձերը, եւ այդպէսով նա դառնում է իր ժամանակի ու շրջանի, իր միջավայրի արտայատիչը, վշտակիրը՝ հանրային ցաւերի, քարոզիչը՝ հանրային աենչանքի, մա գարեն՝ գալիք օրերի, — եթէ նա իրօք անկեզծ մշակ է գաղափարի, ունի տաղանդ ըմբռնելու, մարմնաւորելու եւ արձագանգ լինելու հանրային պահանջին ու ցաւին։

Ահա թէ ինչո՞ւ՝ տօնել հանրային գործիչը, կը նշանակէ տօնել հանրային գաղափարը, կը նշանակէ զօրացնել ո՛չ թէ անհատի եսը, այլ հանրութեան եսը և հրապարակային յարգանքով, տօնակա հանդիսութեան ուեէ ձեւով բարձրացնել նրա արժէ չը ժողովրդի և ժամանակիցների աչքում։

Կայ և մի ուրիշ կէտ։

Այդօրինակ տօնախմբը, թե ոմք, տանջուած ու ուժասպառ ծերունի գործիչների՝ ցոյց ալուած յարգանքով, հասարակութիւնը ասում է նորերին — «Քաջալերուեցէ՛ք, դո՛ւք էլ, նոր ուժեր, նետուեցէ՛ք հանրագործի մէջ, ու յիշեցէ՛ք միշտ, որ ժողովուրդը ձեզ չի մոռանայ ու տարիներ յետոյ, երբ ձեր կը լինէք, անոյժ և անկա, նա կը մեկնէ իր ձեռքը, կը տայ ձեզ իր խրախոյսը, և կը տաքաղնի ձեր մոայլ օրերը իր սրտով, իր վերյիշումով, իր զգացումներով։»

Քաջալերումի լաւագոյն ձեռն է այս։

Շատ քիչերու տրուած է կանգ առնել կեսնքի վերջին սահմանեղբերուն վրայ և ըսել աներկիւզ.

«Ես /մ պարտքս կատարեցի»:

Մ. Փորթո գալեան կրնայ ըսել այդ խօսքը բարձրաճակատ ու համարձակ:

Նոր Հայաստան մը կայ այսօր ստեղծուած, որ աշխարհագրական ու հողային տարածութիւն մը չէ, այլ գիտակցութիւն մը մեր ժողովուրդին մէջ. — գիտակցութիւն իր ազգային ճակատագրին և ազգային իտէալին.

Նոր Հայաստան մը, ինքնավստան ու ազատատենչ, երէկի գետնամած, ստնակոխ ու արհամարհուած Հայաստանին տեղ, որ իր տեղը կը ջանայ զրաւել, մաքառումով ու ճիգով, ինչպէս սորվեցուցին իրեն իր պայքարի զաւակները, ոմանք փառքի ճամբուն վրայ, ուրիշներ բախտաւոր, ինչպէս ինքն է՝ ծերունի գործիչը, իրենց աչքերովն իսկ տեսնելու այսօրուան հունձքն իրենց գաղափարական սերմնացանին.

Նախորդ սերունդի պայքարողները մեզի սորվեցուցին երազել ու մաքառիլ. մեզի տուին ազգային իտէալը.

Մկրտիչ Փորթուգալեան առաջին գայն վրայ կը կանգնի թրքահայ հառընտիր պայքարողներու այդ սերունդին մէջ, որուն առջեւ ամէնքս, առանց մտածման ու գաղափարի տարբերութեան, պարտաւոր ենք երախտագիտութեամբ բանալ մեր գլուխը:

Բ. ԶԱՐԴԻ ՐԵԱՆ

Երբ 1906ին այցելեցի իրեն՝ Մարսիլի. իր աղքատիկ բնակարանը, հոգիս թրթոա, ուրախութենէ, հայ իտէալին ծառայողն էր իմ առջեւ, 33 տարի — մէկ երրորդ դար — մարտը՝ չած՝ հայութեան բարօրութեան համար. Նստած իր տպարան-բնակարանին մէջ, տառերու արթղիկներու, սրբագրուած ու սրբագրուելիք թուղթերու և ծեռագիրներու միջեւ, կը խօսակցէինք, ինքն էր որ կը խօսէր Կովկասէն եկած իր հիւրին — ինձ հետ,

իսկ ես լուռ կը լսէի... ո՞չ, չէի լսեր, այլ անոր երեսը նայելով. կը յիշէի հին հայ նահատակները, համաշխարհային մարտիրոսները Անոնք նահատակութցան --կը մտածէի,-- իրենց հաւատքին համար, իսկ այս փոքր մարմինով, բայց երկաթէ կամ քով մարդը կը նահատակուի ի՛ր կրօնին համար:

Ա՞հ, այդ կրօնը—ոյդ հայապաշտութիւնը, այդ Հայաստանի երկրագութիւնը. ո՞րքան մարդ է զոհուեր անոր սեղանին առջեւ, ո՞րքան ողջակէզ մոխիր եղեր...

Կը լսէի արդէն աղուպղպեղ մօրուսաւոր խօսակցիս մեղմորակ ձայնը և կը զգայի թէ ինչպէս, այն ատեն, 33 տարի ամէն օր քիչիկ-քիչիկ ողջակիզուեր է հայութիւնը մեծ Մողոքին առջեւ:

Գ. ԽԱԺԱԿ

Համնող սերունդը «Արմէնիայով ու «Արմենական»ով չբաւականացաւ, մտքերի ու դէմպէրամենդների էվոլիւսիոնը՝ ներշնչուած հիւսիսի կուլտուրայից և առաջնորդուած Մասեաց սարերի զաւակներից՝ նոր օրգաններ եւ կազմակերպութիւններ եւս ստեղծեց. որոնք իրանց կնիքը դրին առնուազն վերջին քառորդ դարի հայկական վերազարթնումի վրայ. սակայն անպայման առաջնութեան իրաւունքը, նախակարապետի ինքնաբուխ առաքելութիւնը Փորթուգալեանինն է:

Ինձ թւում է, թէ 1875 85 թուտկանների թրքահայ սերունդի այն փոքրաթիւ մասը, որ նուիրուել է հասարակական դատին և գնաց միանալու երեք յեղափոխական կուսակցութիւններից մէկն ու մէկին, անպայման կրել է Փորթուգալեանի ու նրա հաւատամքի սկզբնական ազդեցութիւնը: Աւելին կ'ասեմ, Փորթուգալեան մենակը եղաւ թրքահայոց մէջ և մենակը մնաց իբրեւ հիմնադիր ու կազմակերպիչ ըմբոստացման՝ ընդդէմ բոնատիրութեան:

Եւ իբրեւ այդպիսին եմ տեսնում նրա մեծութիւնն ու արժանիքը, և իբրեւ այդպիսին եմ բերում նրան իմ ակնածանքի ու յարգանքի հաւաստիքը:

8. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

Կ'անցնին տարիներ, երբ այսօրուան կիրքերը վաղո՞ւց գերեզման մտած կը լինեն օրուան «խենթերուն» ու «խելօքներուն» հետ երբ ժամանակակից դէպքերը բաժին կը դառնան անաչառ պատմութեան, երբ կը ստեղծուի Հայ Ազգ մը իր արմատներուն վրայ՝ գիտակից եւ տէր իր ճակատագրին, — այն ատեն է որ պիտի ճշգուի ընկերաբանական դերը այն մեծ ու հզօր, զոր կատարեց Հայ Յեղափոխութիւնը այդ կազմաւորո մին մէջ Այն ատեն է, որ պիտի գնահատուի ազգ կերտազներու արդէն շիջած այդ սերունդը, որուն մէջ և Փորթուգալեան։

Այսօր, ողջունենք սրտագին մե, Վեթերան սերմնացանը, ողջ անենք անոր դարձը հայրենի հողին վրայ։

Անոր ալեւոր մազերուն վրայ Արծրունիաց աւերակներուն փոշին է, որ կը ճերմկի, բայց ակա՞նջ տանք անոր ս տին — հոն անշէջ կը պլազայ հաւատքը, որ սրտատրոի կը սպասէ... Մհերի դրան բացուելուն։

Ողջո՞յն անոր, զոր հաւատքը չլգեց և որուն քայլերուն կամքը առաջնորդեց։

Ա. ՎՐԱԽՄԵԼՆ

ԱՌԻԹԵՆ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (ՏԵՐՍԻ ՄԻ ՔԵՌԻՆ)

Հայ աղոստագրական շարժումը մեր՝ ֆողովուրդի քաղաքական պայմաններուն և անոր մտաւոր ու հոգեկան կեանքին արտայայտութիւնն է։ Այս տեսակէտէն բնորոշ օրինակ մըն է Տէրսի Քեռիին կեանքն ու գործունէութիւնը։

Քեռին, բուն անոն նով Ռուբէն Շիշմանեան, ծընած է Երզնկա: Կը պակսի անոր ծննդեան թուականը. հազիւ 38 տարեկան էր 1903ին. Կայսուած ատեն, իր հայրը, «չիշման» Արութ, ունէր Սիւրմէնեան մականունը. Աւագ վանքի Վարդան Վարդապետի թոռն էր և քաղաքին մէջ պղնձագործութեամբ կը զբաղէ, և Այս արհեստը համբաւ ունէր Երզնկայի մէջ։

Ռուբէն ունէր քոյր մը և երեք եղբայրներ. Ամենափոքրը՝ Խորէն՝ 15 տարեկանին մասնացած էր Դալուստ Արխանեանի խոմբին և կոիւի մէջ նահատակուած էր։

Ռուբէն նախակրթութիւնը կը ստանայ Երզնկայի Ազգ. Կեղր. Վարժարանը, Երիտասորդ տարիքին, իր եզրօր՝ Գրիգորին հետ կը վարէ Սուրբ Մեծ Հուսաւորիչ վանքի վանահայրու-